

Joanna Mikosz

Uniwersytet Łódzki

ORCID: 0000-0001-8864-617X

Problematyka felietonów ukazujących się na łamach „Dziennika Łódzkiego”. Pisma przemysłowego, handlowego i literackiego” w latach 1884–1892

Streszczenie

Artykuł dotyczy problematyki felietonów publikowanych w „Dzienniku Łódzkim” w latach 1884–1892, osadzając je w kontekście dynamicznego rozwoju Łodzi w II połowie XIX wieku. Miasto przechodziło wówczas intensywną industrializację, urbanizację i przemiany społeczne, co sprzyjało rozwojowi prasy oraz kultury masowej. Autorka przedstawia historię łódzkiej prasy, ze szczególnym uwzględnieniem „Dziennika Łódzkiego. Pisma przemysłowego, handlowego i literackiego” jako ważnego medium opiniotwórczego, integrującego lokalną społeczność i promującego idee społeczne, takie jak edukacja czy równouprawnienie. W części metodologicznej opisano analizę zawartości wybranych felietonów z wykorzystaniem metod ilościowych i jakościowych oraz historycznej. Artykuł omawia cechy gatunkowe felietonu jako formy pogranicza literatury i publicystyki. Refleksji poddano różne aspekty egzystencji mieszkańców, na które składało się życie kulturalne, codzienne, intelektualne oraz religijne Łodzian.

Słowa kluczowe: prasa łódzka, historia prasy, historia prasy łódzkiej, „Dziennik Łódzki”, felieton.

The Issues of feuilletons appearing in the „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie” in the years 1884–1892

Abstract

This article examines the columns published in the “Dziennik Łódzki” daily between 1884 and 1892, placing them in the context of Lodz’s dynamic development in the second half of the 19th century. At that time, the city was undergoing intensive industrialization, urbanization, and social transformation, which fostered the development of the press and mass culture. The author presents the history of the Lodz press, with particular emphasis on the “Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie” as an important opinion-forming medium, integrating the local community and promoting social ideas such as education and equal rights. The methodological section describes a content analysis of selected columns using quantitative, qualitative, and historical methods. The article discusses the genre characteristics of the column as a form of intersection between literature and journalism. Various aspects of the residents’ existence, encompassing the cultural, every day, intellectual, and religious lives of Lodz residents, are explored.

Keywords: Łódź press, press history, history of the Łódź press, “Dziennik Łódzki”, feuilleton.

Wprowadzenie

Zadaniem, które postawiła sobie autorka, było wskazanie problematyki felietonów, ukazujących się na łamach „Dziennika Łódzkiego. Pisma przemysłowego, handlowego i literackiego” w latach 1884–1892. Kwerenda objęła 2309 wydań gazety. Na potrzeby tego artykułu wybrano: 40 felietonów, które w sposób obszerniejszy omawiały (a nie jedynie sygnalizowały dany problem) różne aspekty egzystencji mieszkańców, na które składało się życie kulturalne, codzienne, intelektualne oraz religijne Łódzian. Wśród nich można wskazać felietony z 1884 roku (290 numerów gazety); 32 felietony z 1885 roku (280); 29 felietonów z 1886 roku (290); 36 felietonów z 1887 roku (292); 24 felietony z 1888 roku (290); 24 felietony z 1889 roku; 25 felietonów z 1890 roku (289); 27 felietonów z 1891 roku (286) oraz 15 felietonów z 1892 roku (292).

Istnieją publikacje naukowe, które prezentują historię prasy łódzkiej wskazanego okresu. Wśród nich można wyróżnić między innymi: *Felieton w prasie łódzkiej w XIX w.*¹, „*Dziennik Łódzki*” – tradycja i współczesność², „*Dziennik Łódzki*” w latach 1884–1892. Studium nad powstaniem polskiej opinii społecznej w wielonarodowym mieście fabrycznym³, *Narodziny prasy łódzkiej ze szczególnym uwzględnieniem „Dziennika Łódzkiego”*⁴ i *Dziennik Łódzki: nasze 115-lecie*⁵.

Podstawową metodą, z której skorzystano, jest analiza zawartości. Trzeba podkreślić, że: „analiza zawartości prasy jest zespołem różnych technik systematycznego badania strumieni lub zbiorów przekazów, polegającego na możliwie obiektywnym wyróżnianiu i identyfikowaniu ich możliwie jednoznacznie skonkretyzowanych, formalnych lub treściowych elementów oraz na możliwie precyzyjnym szacowaniu rozkładu występowania tych elementów i na głównie porównawczym wnioskowaniu, a zmierzającego przez poznanie zawartości przekazów do poznania innych elementów i uwarunkowań procesu komunikacyjnego”⁶. W trakcie pisania tego tekstu korzystano też z metody opisowej, do której zalicza się wszystkie sposoby opisu czynności poznawczych, a także wytworów takich działań. Metoda opisowa jest jedną z metod jakościowych stosowanych w badaniach nad prasą czy czasopiśmiennictwie naukowym, a jej celem jest opisanie stanu i/albo zachowania szeregu zmiennych. Szczególnego znaczenia nabierają one w analizach zmierzających do opisu całej zawartości gazety, czasopisma lub periodyku. Klucz kategoryzacyjny, według którego porządkowano tematykę materiałów (badanie jakościowe) zastosowano względem wybranych felietonów – zgodnie z zasadą, że: „kategorie klucza w analizie zawartości powinny zawsze i bezwzględnie

¹ M. Kucner, *Felieton w prasie łódzkiej w XIX wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Germanica” 2011, nr 7, s. 153–166.

² J. Mikosz, „*Dziennik Łódzki*” – tradycja i współczesność, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 2006.

³ Z. Gostkowski, „*Dziennik Łódzki*” w latach 1884–1892. Studium nad powstaniem polskiej opinii społecznej w wielonarodowym mieście fabrycznym, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1963.

⁴ J. Mikosz, *Narodziny prasy łódzkiej ze szczególnym uwzględnieniem „Dziennika Łódzkiego”*, „Roczniki Historii Prasy Polskiej” 2006, nr 1(17), s. 119–131.

⁵ J. Walicki, *Dziennik Łódzki: nasze 115-lecie*, Oficyna Bibliofilów, Łódź 1999.

⁶ W. Pisarek, *Analiza zawartości prasy*, Ośrodek Badań Prasoznawczych, Kraków 1983, s. 45.

odpowiadać celowi i problematyce badań, wyczerpywać problem i materiał badawczy oraz być maksymalnie jednoznaczne”⁷. Wśród metod i technik badawczych, jakimi się posługiwano, jest też metoda historyczna, której zawdzięczamy przede wszystkim możliwość porządkowania chronologicznego i tematycznego prasy, osadzenie analizy jej działalności i określenie statusu w konkretnych okolicznościach historycznych i towarzyszących im uwarunkowaniach społecznych, politycznych, ustrojowych, ekonomicznych i kulturalnych. Kategorią zastosowaną przy badaniu jest badanie wtórne, czyli zestawienie oraz analiza literatury związanej z tematem badania.

Felieton – charakterystyka gatunku

Felieton, którego początki sięgają XVIII wieku⁸, jest gatunkiem dziennikarskim usytuowanym na pograniczu literatury oraz publicystyki. Jego celem jest zaprezentowanie subiektywnego poglądu autora na aktualne tematy w zwięzłej, zazwyczaj dowcipnej formie, przy użyciu literackich środków wyrazu. Retoryka figuratywna felietonów ma wartość impresywno-ekspresywną oraz perswazyjną, oddziałuje na emocje czytelników, zastanawia, pozwala autorowi wyrazić swoje emocje, poglądy⁹. Może rzetelnie argumentować albo pozostawiać opinię bez należytego uzasadniania. Do grup zewnętrznych wyznaczników gatunkowych felietonu zaliczono: stałe miejsce w piśmie, tytuł zbioru tekstów, cykliczność, różnorodne formy graficznego wyróżnienia tekstu (typ czcionki, nadtytuł) lub jego fragmentów, sygnowanie wypowiedzi podpisem, niewielkie rozmiary wypowiedzi¹⁰. Felieton funkcjonuje w określonej sytuacji komunikacyjnej (aspekt pragmatyczny¹¹). Mamy do czynienia z dwoma nadawcami. Pierwszy – felietonista – znany z imienia i nazwiska, profesji¹². Drugi nadawca – to samo medium, w którym

⁷ *Ibidem*, s. 103.

⁸ W XIX w. zaczęto dołączać pojedyncze kartki z wiadomościami teatralnymi i recenzjami do francuskiej gazety „Journal des Débats”. Praktyka ta cieszyła się ogromnym zainteresowaniem, luźne kartki stały się z czasem integralną częścią gazety, jednakże oddzieloną od pozostałych informacji grubą kreską. Tak powstał dział czasopisma, czyli felieton, w którym zamieszczano nie tylko wcześniej wspomniane wiadomości teatralne czy recenzje, lecz także ogłoszenia, zagadki, komentarze polityczne i literackie, wywiady, reportaże, kroniki wydarzeń, anegdoty, powieści w odcinkach, nowele czy szkice. Z biegiem czasu nastąpiła semantyczna ewolucja znaczenia słowa felieton. Na przełomie XIX i XX w. felietonem zaczęto nazywać autonomiczny rodzaj tekstu z pogranicza literatury i publicystyki, który określono „felietonem właściwym”: M. Kucner, *Felieton w prasie łódzkiej w XIX w.*, s. 153.

⁹ M. Iwanowicz, *Z „felietonowego podwórka” – o gatunku z pogranicza literatury i dziennikarstwa* [w:] *Wypowiedź dziennikarska. Teoria i praktyka*, red. B. Bogobęska, A. Kudra, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008, s. 93.

¹⁰ M. Wojtak, *Gatunki prasowe*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2004, s. 204.

¹¹ A. Mlekodaj, *Felieton w ujęciu tradycyjnym oraz w e-modyfikacjach. Internetowe gatunki dziennikarskie*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2010, s. 86–96.

¹² Felietonista to człowiek cieszący się autorytetem, który jasno i wyraźnie prezentuje swoje poglądy, czasem łagodnie, czasem kąśliwie, ironicznie, prowokująco lub humorystycznie. Felietony dają czytelnikowi wiedzę na temat sposobu myślenia, odbioru rzeczywistości kogoś, kto aktualnie nadaje ton opinii publicznej.

jest publikowany felieton, w jaki sposób jest zorientowana społecznie, politycznie redakcja tego pisma. Autorzy zaznaczają odrębność felietonu w aspekcie wewnętrznej architektoniki oraz za pomocą rozwiązań graficznych obok innych gatunków dziennikarskich pojawiających się w piśmie. Nieodzownym elementem felietonu jest też jego tytuł – oryginalny, chwytliwy, prowokujący, często zabawny, oparty na grze skojarzeń. Tytuł może też być kalamburowy, aluzyjny¹³.

Felieton to gatunek nieskrępowany żadnymi ograniczeniami, ani w zakresie formy, ani treści. Może odznaczać się swoistym stylem, lekkością, błyskotliwością, staranną formą i przejrzystą budową. Jest gatunkiem antynormatywnym, gdyż posiada formę otwartą, pozwalającą wchłaniać rozmaite style, konwencje, gatunki i formy podawcze¹⁴. Charakteryzuje go więc niejednorodność wypowiedzi. W tym kontekście możemy mówić o aspekcie strukturalnym tego gatunku dziennikarskiego¹⁵. Felieton już w II połowie XIX wieku w Polsce zyskał swoje stałe miejsce w prasie i stał się nieodzownym elementem prawie każdej gazety. Miał stanowić przeciwwagę dla poważnych wiadomości. Pojawiał się w rubryce felietonowej lub w postaci wypowiedzi prasowej, którą określały zauważalne i rozpoznawalne cechy.

Jednym z podstawowych wyznaczników felietonów omawianego okresu była jego wielostylowość. Autor miał dużą swobodę w dobieraniu środków, które sprzyjały prezentacji subiektywnych poglądów, ekspresji i obrazowości wypowiedzi (aspekt stylistyczny¹⁶). W twórczości felietonistów rysują się więc określone tendencje stylizacyjne, mamy do czynienia z powtarzalnością tematów, konsekwencją w sposobie widzenia świata, dominacją określonych gatunków stylistycznych oraz z różnym sposobem oddziaływania na odbiorcę¹⁷. Felietony były „luźne” zarówno pod względem formy, jak i treści. Ich styl był związany z osobą autora, który na potrzeby felietonu nadawał mu określoną formę czy konwencję (poważne dywagacje społeczne, polityczne, humorystyczno-ironiczne nacechowanie odnoszące się do jakiegoś zjawiska, grupy ludzi itd.). Autor wyrażał swoje przekonania w sposób zrozumiały, bez uciekania się do skomplikowanych wywodów teoretycznych i zawiłych konstrukcji językowych. Jak zauważa Monika Kucner¹⁸: „celem felietonów” nie było tylko dostarczanie rozrywki, ale przekazywanie informacji, już same tytuły sugerowały poważną tematykę. Autorzy publikowali w nich dane faktograficzne, pozbawiając ich tym samym literackiej lekkości, charakteryzował je za to styl sprawozdawczy. Jednakże tym, co przybliżało ówczesny felieton do literatury, była ich retoryczność. Autor często stawiał czytelnikowi pytania, prowokując, angażując go tym samym do poszukiwania odpowiedzi, co motywowało czytelników do podejmowania dyskusji i polemik.

¹³ A. Niczperowicz, *Dziennikarstwo od kuchni*, Wydawnictwo eMPi², Poznań 2001, s. 58.

¹⁴ *Słownik terminów medialnych*, red. W. Pisarek, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2006, s. 57.

¹⁵ A. Mlekodaj, *Felieton w ujęciu tradycyjnym oraz w e-modyfikacjach...*, s. 86–96.

¹⁶ *Ibidem*, s. 86–96.

¹⁷ M. Wojtak, *Analiza gatunków prasowych. Zręby teorii i elementy dydaktyki*, „Media-Kultura-Społeczeństwo” 2006, nr 1, s. 33.

¹⁸ M. Kucner, *Felieton w prasie łódzkiej w XIX wieku...*, s. 155–156.

Wśród odmian felietonów publikowanych na łamach prasy łódzkiej XIX wieku można wskazać dwa typy gatunkowe: felieton asocjacyjny oraz felieton dyskursywny¹⁹. Należy dodać, że nie występowały one w „czystej” postaci, ale odmiany te wzajemnie się ze sobą krzyżowały. Pierwszy z nich nie stanowił zamkniętego modelu, przypisuje mu się pokrewieństwo z komentarzem – zwłaszcza satyrycznym, żartobliwym. Felieton dyskursywny zaś z komentarzem łączyła argumentacyjna struktura, możliwość wprowadzania anegdot, niepełnego dowodzenia swych racji, posługiwanie się w różny sposób konstruowaną puentą zamiast konkluzji.

Problematyka felietonów

Tematyka felietonów zamieszczanych w „Dzienniku Łódzkim. Piśmie przemysłowym, handlowym i literackim”, jak podkreślono we wcześniejszych rozważaniach tego artykułu, była bardzo szeroka. Dotyczyła ona rozmaitych dziedzin. Felietony drukowane były na pierwszej, drugiej (przechodzącej w trzecią) stronie gazety w rubryce „Z Tygodnia”. Ukazywały się we wtorki i czasem w niedziele. Ich twórcami byli głównie autorzy posługujący się pseudonimami, między innymi: „Palestrant bez praktyki” i „Sarmaticus”. Teksty te charakteryzowały się osobistą, subiektywną i bezpośrednią narracją. Felietoniści nie byli bezstronnymi obserwatorami, dzielili się własnymi przemyśleniami, wrażeniami, występowali w roli komentatorów życia codziennego miasta. Poruszali kwestie związane z szeroko pojętym życiem kulturalnym i społecznym, relacjami między Polakami, Niemcami i Żydami, warunkami bytowymi mieszkańców (w tym m.in. problemami mieszkaniowymi, biedą, głodem, ochroną zdrowia czy rozrywkami). W felietonach można było znaleźć też rozważania dotyczące wyglądu miasta (m.in. łódzkich parków czy ulicy Piotrkowskiej). Należy podkreślić, że w felietonie nie skupiano się na jednym zagadnieniu, ale autor prezentował różne problemy związane z życiem Łodzi. Można określić to jako „przechodzenie od tematu do tematu”. Wśród kwestii, które najczęściej były podejmowane na łamach felietonów „Dziennika Łódzkiego. Pisma przemysłowego, handlowego i literackiego” można wskazać między innymi: **życie kulturalne miasta, życie codzienne mieszkańców, życie intelektualne oraz religijne łódzian** i tym właśnie czterem dziedzinom będą poświęcone poniższe rozważania.

Na **życie kulturalne mieszkańców miasta** składały się działania i rozmaite aktywności, w których uczestniczyli ludzie ze środowiska miejskiego. Grupą, która najpełniej przyczyniła się do rozwoju tej dziedziny, była inteligencja. To z jej inspiracji „zaczęto organizować instytucje kulturalne i stowarzyszenia oświatowo-kulturalne, wokół których koncentrowało się życie kulturalne i artystyczne miasta. Przejawiało się ono nie tylko w salach wystawowych, koncertowych, teatrach i bibliotekach, lecz także w kawiarniach i cukierniach, parkach, miejscem zaś dyskusji na tematy kultury

¹⁹ *Ibidem*.

artystycznej miasta, jej roli w życiu, osiągnięć i potrzeb była prasa codzienna²⁰. Felietony swoją problematyką obejmowały instytucjonalną ofertę kulturalną (m.in. teatry²¹, operetkę²², towarzystwa muzyczne²³, biblioteki²⁴), jak również codzienne, nieformalne formy spędzania wolnego czasu²⁵, działalność społeczną²⁶ oraz lokalne tradycje²⁷. W tym wykazie należy uwzględnić też aktywność społeczną mieszkańców, na przykład udział w organizowanych wydarzeniach miejskich²⁸, choćby potańcówkach dla młodych²⁹. Oprócz omawiania bieżących wydarzeń kulturalnych – programu koncertów³⁰ czy wiosennego repertuaru teatralnego³¹, autorzy debatowali o kierunku rozwoju życia kulturalnego miasta³², aktywności kulturalnej jego mieszkańców³³, zwracali uwagę na niedostatki czy przeszkody w jego rozkwicie. Godny uwagi jest tekst, w którym felietonista wspominał o potrzebie tworzenia teatrów w Łodzi, gdyż instytucje te nie tylko wpływały na poszerzanie horyzontów myślowych mieszkańców, lecz także przyczyniały się do rozwoju społecznego: „W życiu każdego z naszych miast prowincjonalnych, ma teatr z konieczności znaczenie nie tylko artystyczne, ale i społeczne. Stosuje się to w szczególności do teatru polskiego w Łodzi z powodów, nad którymi nie widzimy potrzeby zastanawiać się, gdyż są one wszystkim aż nadto dobrze znane. Wywiązanie się z takiego podwójnego zadania nie jest w ogóle rzeczą łatwą, jeśli zwłaszcza zważymy, że w prowincjonalnych towarzystwach dramatycznych zasób sił artystycznych i środków materialnych nie może być obfity”³⁴.

Autorzy zachęcali też do pracy nad rozwojem teatrów polskich. Na przeszkodzie miała stać różnorodność mieszkańców, ale mimo to teatr polski działał zdecydowanie prężniej niż niemiecki i cieszył się zainteresowaniem także ludności żydowskiej, która chętnie uczestniczyła w wydarzeniach teatralnych. Felietoniści snuli również rozważania dotyczące przedstawień teatralnych³⁵, teatrów ogródkowych³⁶, teatru Thalia³⁷, teatru

²⁰ Muzeum Historyczne Oddział Muzeum Okręgowego w Białymstoku, *Życie kulturalne Białegostoku w latach 1919–1939*, Białystok 1996–1997, s. 9.

²¹ „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 3.11.1884, nr 55, s. 1–2.

²² *Ibidem*, 8.10.1884, nr 178, s. 1–2.

²³ *Ibidem*, 12.14.1884, nr 280, s. 2–3.

²⁴ *Ibidem*, 5.25.1885, nr 104, s. 1–2.

²⁵ *Ibidem*, 4.26.1885, nr 83, s. 1–2.

²⁶ *Ibidem*, 10.18.1885, nr 222, s. 1–2.

²⁷ *Ibidem*, 12.12.1886, nr 277, s. 1–2.

²⁸ *Ibidem*, 3.08.1891, nr 54, s. 1–2.

²⁹ *Ibidem*, 8.22.1884, nr 186, s. 1.

³⁰ *Ibidem*, 8.02.1885, nr 160, s. 2.

³¹ *Ibidem*, 3.24.1889, nr 69, s. 2.

³² *Ibidem*, 11.28.1886, nr 266, s. 1–2.

³³ *Ibidem*, 5.29.1887, nr 1, s. 1.

³⁴ „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 6.01.1884, nr 1, s. 2–3.

³⁵ *Ibidem*, 5.31.1885, nr 108, s. 2.

³⁶ *Ibidem*, 10.04.1885, nr 210, s. 2.

³⁷ Niemiecki teatr „Thalia” zainaugurował swoją działalność 1 października 1882 roku. Teatr „Thalia” popularnie był określany mianem teatru niemieckiego, gdyż jego repertuar był skierowany przede wszystkim do łódzkiej społeczności niemieckojęzycznej: Stanisław Mordwa, Aleksandra Litaszewska, *Rozwój i funkcjonowanie kin w Łodzi*, „Space – Society – Economy”,

Puchniewskiego³⁸³⁹. Ponadto uwagę felietonistów zajmowały koncerty muzyczne w operetce⁴⁰ czy występy towarzystwa śpiewaczego „Lutnia”⁴¹.

Z kolei **życie codzienne mieszkańców** to interdyscyplinarna kategoria badawcza (historyczna, socjologiczna, etnograficzna), która obejmuje całokształt rutynowych, powtarzalnych czynności, zachowań, relacji społecznych oraz materialnych warunków egzystencji ludzi w określonym miejscu i czasie. Przeprowadzona analiza wskazała, że felietoniści „Dziennika Łódzkiego. Pisma przemysłowego, handlowego i literackiego” na łamach swoich tekstów poruszali kwestie związane z gastronomią publiczną⁴², tworzeniem jadalni z bufetem⁴³, informowali o powstawaniu tanich kuchni dobroczynności⁴⁴ czy podkreślali konieczność tworzenia jadłodajni dla biednych⁴⁵. Uwaga autorów była skupiona też na higienie łodzian, zachęcali oni do dbania o higienę osobistą⁴⁶, korzystania z kąpeli dla warstw ludowych⁴⁷, omawiali działalność komitetu sanitarno-porządkowego⁴⁸, łaźni⁴⁹, zwracali uwagę na niedostatki ubożego zaplecza sanitarnego⁵⁰, niewystarczającą higienę mieszkańców⁵¹, która przyczyniała się nawet do zwiększonej śmiertelności⁵².

Do tej kategorii zaliczyć też możemy przestrzeń i otoczenie (suteryny⁵³), życie na ulicy (letnie burze⁵⁴, jesień w mieście⁵⁵, porządki w mieście⁵⁶, konieczność oczyszczenia ulic miasta⁵⁷, bruk na Piotrkowskiej⁵⁸, ciemności egipskie na ulicach⁵⁹), czy korzystanie z infrastruktury miejskiej i transportu (np. linia tramwajowa⁶⁰, stan ulic⁶¹, zaspasy śnieżne

nr 8, s. 170, <https://bibliotekanauki.pl/articles/26469673.pdf>; „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 3.16.1886, nr 53, s. 2.

³⁸ Józef Puchniewski – aktor, reżyser, dyrektor teatrów prowincjonalnych oraz warszawskich teatrów ogródkowych, organizator ruchu teatralnego: *Teatr polski od 1863 roku do schyłku XIX w.*, Warszawa 1982, s. 353–356.

³⁹ *Ibidem*, 5.08.1887, nr 102, s. 2.

⁴⁰ *Ibidem*, 3.18.1888, nr 62, s. 2.

⁴¹ *Ibidem*, 11.04.1890, nr 247, s. 2.

⁴² *Ibidem*, 3.30.1884, nr 70, s. 2.

⁴³ *Ibidem*, 5.24.1885, nr 104, s. 2.

⁴⁴ *Ibidem*, 4.12.1892, nr 81, s. 2.

⁴⁵ *Ibidem*, 4.17.1892, nr 86, s. 2.

⁴⁶ *Ibidem*, 2.02.1884, nr 24, s. 2.

⁴⁷ „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 3.17.1891, nr 59, s. 1.

⁴⁸ *Ibidem*, 8.09.1885, nr 165, s. 1–2.

⁴⁹ *Ibidem*, 11.08.1885, nr 240, s. 1–2.

⁵⁰ *Ibidem*, 7.11.1886, nr 151, s. 1–2.

⁵¹ *Ibidem*, 24.1887, nr 162, s. 2.

⁵² *Ibidem*, 1.16.1887, nr 11, s. 2.

⁵³ *Ibidem*, 1.20.1884, nr 13, s. 1.

⁵⁴ *Ibidem*, 7.26.1885, nr 154, s. 1.

⁵⁵ *Ibidem*, 9.07.1884, nr 201, s. 1.

⁵⁶ *Ibidem*, 6.14.1884, nr 119, s. 1.

⁵⁷ *Ibidem*, 1.15.1885, nr 8, s. 1.

⁵⁸ *Ibidem*, 10.25.1885, nr 228, s. 1.

⁵⁹ *Ibidem*, 8.24.1884, nr 189, s. 1.

⁶⁰ *Ibidem*, 1.15.1884, nr 8, s. 1.

⁶¹ *Ibidem*, 2.15.1886, nr 36, s. 1.

w mieście⁶²). Na życie codzienne uwzględnione w tematyce felietonów składały się też kontakty towarzyskie, rozwijane dzięki na przykład udziałowi w koncertach w ogrodach⁶³, zabawach karnawałowych⁶⁴; obyczaje i rytuały (np. zawieranie małżeństw⁶⁵, a nawet konieczność pociągnięcia pod odpowiedzialność sądową, gdy zawierane związki łamały powszechnie akceptowane reguły moralne⁶⁶), a także aktywność zawodowa – zarabianie na życie (pierwszeństwo zatrudniania Polaków przed obcokrajowcami⁶⁷), problemy finansowe (kredyty, lichwa⁶⁸) oraz trudna codzienność, na którą składały się na przykład bieda na Starym Mieście⁶⁹, bezrobocie⁷⁰, dramatyczny los biedaków⁷¹, wypadki w fabrykach⁷² czy morderstwa w Łodzi⁷³.

Na życie intelektualne miasta składa się całokształt jego aktywności umysłowej, nastawionej na zdobywanie wiedzy, zrozumienie otaczającego świata, krytyczne myślenie oraz ciągły rozwój poznawczy. Nie ogranicza się ono tylko do edukacji formalnej czy pracy zawodowej, ale obejmuje świadome pielęgnowanie ciekawości, refleksję nad rzeczywistością i wymianę myśli. Należy zaznaczyć, że „inteligencja u swych prairódz była związana ze sferą kultury miejskiej i pozostawała przede wszystkim zjawiskiem miejskim”⁷⁴.

W Łodzi inteligencja długi czas stanowiła warstwę nieliczną, której udział procentowy w społeczeństwie od lat 20. XIX wieku do powstania styczniowego na ogół nie przekraczał 1%. Po powstaniu styczniowym, według danych statystycznych sporządzonych przez łódzki magistrat na polecenie władz gubernialnych, a odnoszących się do lat 1865–1875, w dziale administracja i wolne zawody zatrudnione były 243 osoby, co stanowiło 0,7%⁷⁵. Jak zauważa Marzena Iwańska: „W Łodzi zauważalny wzrost liczby, a zwłaszcza zaktywizowanie się środowisk inteligenckich, nastąpił na przełomie XIX i XX wieku. Powstało wówczas wiele instytucji i stowarzyszeń inteligenckich, a dopiero czas rewolucji 1905–1907 był pierwszym tak wyraźnym momentem ujawnienia się

⁶² *Ibidem*, 3.30.1886, nr 70, s. 1–2.

⁶³ *Ibidem*, 6.17.1884, nr 131, s. 1–2.

⁶⁴ *Ibidem*, 3.01.1885, nr 39, s. 1–2.

⁶⁵ *Ibidem*, 2.10.1884, nr 30, s. 1.

⁶⁶ *Ibidem*, 9.13.1885, nr 192, s. 1–2.

⁶⁷ *Ibidem*, 10.04.1885, nr 210, s. 1.

⁶⁸ *Ibidem*, 4.22.1890, nr 258, s. 1.

⁶⁹ *Ibidem*, 1.15.1885, nr 8, s. 1.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ To właśnie środowiska inteligenckie i burżuazyjne, we wzajemnej współpracy, od połowy lat osiemdziesiątych XIX wieku podejmowały się realizacji konkretnych inicjatyw służących poprawie dziecięcego losu. Zakładano ochronki, przytułki położnicze, schroniska: Marzena Iwańska, *Trudne dzieciństwo – o losach dzieci w Łodzi przełomu XIX i XX w.*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016, s. 78.

⁷² „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 9.19.1886, nr 208, s. 1.

⁷³ *Ibidem*, 5.15.1888, nr 108, s. 1.

⁷⁴ D. Sdvizkov, *Epoka inteligencji. Historia porównawcza warstwy wykształconej w Europie*, Neriton, Warszawa 2011, s. 28.

⁷⁵ J. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1982, s. 153.

tendencji wspólnotowych tej warstwy społecznej⁷⁶. Przyczynianie się i wspieranie rozwoju intelektualnego mieszkańców było trudnym zadaniem, gdyż miasto miało charakter wielonarodowościowy, a co za tym idzie – wielojęzyczny. Przy czym, jak podkreśla badaczka: „czynniki te oczywiście wzajemnie się warunkowały w XIX stuleciu, zazębiały i splatały, tworząc przestrzeń i klimat jedyny w swoim rodzaju”⁷⁷, co pozwalało optymistycznie patrzeć na rozwój tej sfery życia mieszkańców.

Ważnym momentem w dziejach Łodzi było powstanie „Dziennika Łódzkiego. Pisma przemysłowego, handlowego i literackiego”, który mocno wspierał rozwój intelektualny miasta, popularyzując na przykład hasła pozytywistyczne, emancypację kobiet⁷⁸ i podtrzymywał ducha polskiego patriotyzmu. Na płaszczyźnie publicystyki prasowej rolę inteligencji przejmowali właśnie felietoniści, którzy ustosunkowywali się do pracy intelektualistów na rzecz Łodzi⁷⁹, wielu aspektów życia intelektualnego Łodzi⁸⁰ lub wskazywali, co składa się na wielkomiejską atmosferę miasta⁸¹. To właśnie na barkach inteligencji spoczywała misja edukacyjna, dążono do ożywiania, pobudzania polskości i przyczyniania się do rozwoju intelektualnego. Sprzyjać temu celowi miało na przykład zakładanie czytelni⁸², omawianie ich funkcjonowania i zbiorów⁸³, prezentowanie asortymentu⁸⁴ czy nowości w księgarniach⁸⁵. Felietoniści snuli rozważania na temat życia towarzyskiego, chwalili zwiększenie zainteresowania teatrem⁸⁶, zachęcali do udziału w konkursach, na przykład krasomówczym⁸⁷, doceniali aktywność i działalność kobiet⁸⁸ w sferze intelektualnej Łodzi (wystawa prac kobiecych⁸⁹).

Do rozwoju intelektualnego miasta miał przyczynić się także rozkwit szkolnictwa⁹⁰, oświaty łódzkiej⁹¹ i wzmocnienie działalności szkół. Zwracano uwagę, że brakuje

⁷⁶ M. Iwańska, *Garść refleksji i postulatów badawczych w związku ze stanem badań nad inteligencją łódzką w dobie zaborów*, „Rocznik Łódzki” 2006, t. 53, s. 89–113.

⁷⁷ M. Iwańska, *Inteligencja miasta przemysłowego XIX i początków XX wieku wobec polskiej niepodległości. Przykład miasta Łodzi*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 2018, t. XIX, s. 54.

⁷⁸ „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 9.02.1884, nr 196, s. 1–2.

⁷⁹ *Ibidem*, 11.09.1890, nr 252, s. 1–2.

⁸⁰ *Ibidem*, 8.10.1884, nr 178, s. 1–2.

⁸¹ *Ibidem*, 3.08.1891, nr 54, s. 1–2.

⁸² „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 4.11.1888, nr 74, s. 1–2.

⁸³ *Ibidem*, 5.24.1885, nr 104, s. 1–2.

⁸⁴ *Ibidem*, 12.11.1887, nr 276, s. 1–2.

⁸⁵ *Ibidem*, 4.28.1889, nr 97, s. 1–2.

⁸⁶ *Ibidem*, 11.01.1885, nr 234, s. 1–2.

⁸⁷ *Ibidem*, 2.13.1887, nr 34, s. 1–2.

⁸⁸ *Ibidem*, 04.1884, nr 99, s. 1–2.

⁸⁹ *Ibidem*, 5.21.1889, nr 292, s. 1–2.

⁹⁰ Teodor Finster – dzięki któremu powstało pierwsze polskie gimnazjum: Seweryn Sterling, Helena Sterlingowa, Bronisław Handelsman, Paweł Rosenthal, Dawid Lande: Wiesław Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2003, s. 153.

⁹¹ „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 7.31.1887, nr 168, s. 1–2.

wyższej nauki niż elementarna⁹², zbyt mało jest gimnazjów⁹³ (w tym należy utworzyć gimnazjum żeńskie⁹⁴), należy uruchomić szkołę tkactwa⁹⁵ i rzemiosł⁹⁶, które miały nie tylko rozwijać młodzież intelektualnie, lecz także uczyć zawodu i wielu ważnych umiejętności praktycznych.

Na życie **religijne mieszkańców miasta** składa się całokształt wierzeń, praktyk, obrzędów oraz form zrzeszania się osób wierzących w środowisku miejskim. W przeciwieństwie do tradycyjnej, wspólnotowej religijności wiejskiej, życie religijne w mieście cechuje się większą różnorodnością, często jest bardziej zindywidualizowane i zależy od tempa życia metropolii i jest też skoncentrowanym wyrazem całości życia społecznego⁹⁷. Wśród głównych aspektów życia religijnego mieszkańców miasta możemy wskazać publiczny wyraz wiary. Religijność miejska często przenosi się ze sfery prywatnej do publicznej (procesje, parady, publiczne modlitwy, wydarzenia ewangelizacyjne w przestrzeni miejskiej). Ponadto do wspomnianych aspektów zaliczamy architekturę i miejsca kultu, jak: kościoły, katedry, klasztory oraz centra pielgrzymkowe, które stanowią istotny punkt orientacyjny i historyczny w krajobrazie miasta. Życie religijne w mieście to nie tylko nabożeństwa, lecz także aktywność bractw religijnych, kół różańcowych, stowarzyszeń młodzieżowych oraz zaangażowanie w działalność charytatywną.

Warto też dodać, że: „religia kształtuje ład społeczny, gdyż stanowi ona system symboli, budujących w ludziach mocne, wszechogarniające i trwałe nastroje i motywacje poprzez formułowanie koncepcji ogólnego ładu istnienia oraz tworzenie wokół tych koncepcji takiej aury faktyczności, że owe nastroje i motywacje wydają się niezwykle rzeczywiste”⁹⁸. Tematyka życia religijnego łódzian była chętnie omawiana przez felietonistów „Dziennika Łódzkiego. Pisma przemysłowego, handlowego i literackiego”. Autorzy przybliżali rozmaite wydarzenia religijne, które były obchodzone przez mieszkańców. Wśród nich można wyróżnić między innymi roraty⁹⁹, pasterkę¹⁰⁰, Wielkanoc¹⁰¹, święto Bożego Ciała¹⁰² czy Zielone Świątki¹⁰³. Felietoniści opisywali wygląd miasta przed świętami¹⁰⁴, zapraszali do wspólnego przygotowywania uroczystości religijnych,

⁹² *Ibidem*, 11.1.1884, nr 174, s. 1–2.

⁹³ *Ibidem*, 3.23.1886, nr 65, s. 1–2.

⁹⁴ *Ibidem*, 6.07.1885, nr 113, s. 1–2.

⁹⁵ *Ibidem*, 10.16.1887, nr 11, s. 1–2.

⁹⁶ *Ibidem*, 4.11.1888, nr 74, s. 1–2.

⁹⁷ T. Piechniczek, *Kultura i religijność w życiu miejskiej społeczności lokalnej: socjologiczne studium przypadku: Kłodnica w Rudzie Śląskiej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2015, s. 40.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 11.29.1885, nr 257, s. 1–2.

¹⁰⁰ *Ibidem*, 12.25.1885, nr 277, s. 1–2.

¹⁰¹ *Ibidem*, 4.13.1884, nr 82, s. 2.

¹⁰² *Ibidem*, 6.17.1884, nr 125, s. 2.

¹⁰³ *Ibidem*, 6.16.1889, nr 134, s. 1.

¹⁰⁴ *Ibidem*, 12.12.1886, nr 277, s. 1–2.

na przykład Gwiazdki¹⁰⁵, opisywali bale karnawałowe¹⁰⁶, przypominali o znaczeniu wielkiego postu¹⁰⁷. Felietoniści dzielili się przemyśleniami na temat łódzkich katolików¹⁰⁸, wskazywali na znaczenie i symbolikę poszczególnych wydarzeń religijnych, na temat świąt wielkanocnych¹⁰⁹, podkreślali ich wagę, zaliczając polskie tradycje religijne do spuścizny narodowej¹¹⁰, piętnującym tym samym wiarę w zabobony¹¹¹. Ponadto omawiali różnice religijne¹¹², wskazywali na pozytywne aspekty zachowań przedstawicieli innych religii. Uwaga felietonistów była skupiona również na opisywaniu powinności chrześcijan wobec innych ludzi, zasad moralnych, którym powinni się kierować, między innymi być wrażliwym na dołę i biedę ludzką¹¹³. Podkreślano znaczenie wszelakich organizacji społecznych niosących pomoc, na przykład Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności¹¹⁴. Autorzy wskazali też na negatywne aspekty życia religijnego społeczności łódzkiej. Wśród nich wymieniali między innymi brak tolerancji religijnej¹¹⁵, obrażanie uczuć religijnych chrześcijan¹¹⁶. Podkreślali, że w Łodzi brakuje kościołów¹¹⁷ lub odpowiedniego poparcia finansowego tej inicjatywy przez bogatych łódzian. Temat budowy trzeciego kościoła w Łodzi był wielokrotnie wznawiany przez felietonistów. Wnikliwie opisywali oni kolejne etapy prac¹¹⁸ aż do poświęcenia nowej świątyni¹¹⁹.

Podsumowanie

Felietony publikowane na łamach „Dziennika Łódzkiego. Pisma przemysłowego, handlowego i literackiego” w latach 1884–1892 stanowiły istotny element ówczesnego dyskursu prasowego oraz ważne świadectwo życia społecznego rozwijającej się Łodzi. Analiza ich tematyki pokazuje, że autorzy felietonów podejmowali zagadnienia związane z codziennością mieszkańców miasta, jak również z jego dynamicznymi przemianami gospodarczymi, kulturalnymi oraz obyczajowymi. Teksty te nie tylko komentowały

¹⁰⁵ *Ibidem*, 10.18.1885, nr 222, s. 1–2.

¹⁰⁶ *Ibidem*, 2.27.1887, nr 46, s. 1.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 3.02.1884, nr 48, s. 2.

¹⁰⁸ *Ibidem*, 7.21.1889, nr 162, s. 1–2.

¹⁰⁹ *Ibidem*, 4.05.1885, nr 66, s. 1–2.

¹¹⁰ *Ibidem*, 12.25.1885, nr 277, s. 1–2.

¹¹¹ *Ibidem*, 6.09.1889, nr 129, s. 2.

¹¹² *Ibidem*, 5.03.1885, nr 99, s. 1.

¹¹³ *Ibidem*, 5.26.1889, nr 119, s. 1.

¹¹⁴ *Ibidem*, 3.25.1888, nr 259, s. 1.

¹¹⁵ „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 4.22.1890, nr 89, s. 1–2.

¹¹⁶ *Ibidem*, 2.15.1886, nr 36, s. 1–2.

¹¹⁷ Rozwój miasta spowodował wzrost liczby wiernych kościoła rzymskokatolickiego, mały drewniany budynek jednej parafii nie mógł pomieścić ich wszystkich. Doprowadziło to do powstania zamysłu utworzenia w mieście drugiej parafii rzymskokatolickiej, która oprócz Polaków miała objąć swoją opieką także i niemieckich katolików: Archiwum Państwowe w Łodzi, *Łódź – miasto wielu wyznań*, <https://www.lodz.ap.gov.pl/index.php?c=article&id=60&print=10>.

¹¹⁸ „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 10.31.1886, nr 244, s. 1–2.

¹¹⁹ *Ibidem*, 10.12.1884, nr 229, s. 1–2.

aktualne wydarzenia, lecz także pełniły funkcję opiniotwórczą, kształtując postawy czytelników oraz zachęcały do refleksji nad kierunkiem rozwoju miasta i jego społeczności. Felieton, dzięki swojej swobodnej formie i publicystycznemu charakterowi, pozwalał autorom na łączenie elementów krytyki społecznej, humoru i obserwacji obyczajowych. W rezultacie stanowił narzędzie interpretacji rzeczywistości, a zarazem medium umożliwiające utrwalanie obrazu Łodzi jako miasta dynamicznego, wielokulturowego i podlegającego intensywnym przemianom. Badane teksty potwierdzają również znaczącą rolę prasy w procesie kształtowania lokalnej opinii publicznej w drugiej połowie XIX wieku.

W świetle przedstawionych analiz felietony te można traktować nie tylko jako przykład rozwoju gatunku publicystycznego w prasie regionalnej, lecz także jako cenne źródło do badań nad historią społeczną i kulturą Łodzi. Ich lektura pozwala lepiej zrozumieć zarówno mentalność ówczesnych mieszkańców miasta, jak i mechanizmy funkcjonowania dziewiętnastowiecznej prasy, która pełniła rolę ważnego uczestnika życia publicznego.

Bibliografia

Źródła

- „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 6.01.1884, nr 1, nr 8, nr 13, nr 24, nr 30, nr 48, nr 55, nr 70, nr 82, nr 99, nr 119, nr 125, nr 131, nr 174, nr 178, nr 186, nr 189, nr 196, nr 201, nr 229, nr 280.
- „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 1.15.1885, nr 8, nr 39, nr 66, nr 83, nr 99, nr 104, nr 108, nr 113, nr 154, nr 160, nr 165, nr 192, nr 210, nr 222, nr 228, nr 234, nr 240, nr 257, nr 277.
- „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 2.07.1886, nr 29, nr 36, nr 65, nr 70, nr 109, nr 151, nr 208, nr 244, nr 266, nr 277.
- „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 5.29.1887, nr 1, nr 11, nr 46, nr 162, nr 168, nr 179, nr 276.
- „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 3.18.1888, nr 62, nr 74, nr 108, nr 259.
- „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 3.24.1889, nr 69, nr 97, nr 119, nr 129, nr 134, nr 162, nr 292.
- „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 4.22.1890, nr 89, nr 247, nr 252, nr 258.
- „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 3.08.1891, nr 54, nr 59, nr 81, nr 86.

Literatura przedmiotu

- Archiwum Państwowe w Łodzi, *Łódź – miasto wielu wyznań*, Archiwum Państwowe w Łodzi, Łódź, 24.06.2005, <https://www.lodz.ap.gov.pl/art,60,lodz-miasto-wielu-wyznan> [dostęp: 9.06.2026].
- Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. W. Puś, S. Liszewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1991.
- Gostkowski Z., „*Dziennik Łódzki*” w latach 1884–1892. *Studium nad powstawaniem polskiej opinii publicznej w wielonarodowym mieście fabrycznym*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1963.

- Helnańska K.J., *Podstawowe metody badawcze w politologicznych pracach doktorskich*, „Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej” 2009, nr 3(76), s. 316–329.
- Iwanowicz M., Z „felietonowego podwórka” – o gatunku z pogranicza literatury i dziennikarstwa [w:] *Wypowiedź dziennikarska. Teoria i praktyka*, red. B. Bogolębska, A. Kudra, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008.
- Iwańska M., *Garść refleksji i postulatów badawczych w związku ze stanem badań nad inteligencją łódzką w dobie zaborów*, „Rocznik Łódzki” 2006, t. 53, s. 89–113.
- Iwańska M., *Trudne dzieciństwo – o losach dzieci w Łodzi przełomu XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
- Janczak J., *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1982.
- Kowalczyński K., *Łódź przełomu wieków XIX i XX*, Dom Wydawniczy „Księży Młyn”, Łódź 2008.
- Kucner M., *Felieton w prasie łódzkiej w XIX wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Germanica” 2011, nr 7, s. 153–166.
- Mateja-Jaworska B., Zawodna-Stephan M., *Badania życia codziennego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2019.
- Mikosz J., „Dziennik Łódzki” – tradycja i współczesność, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 2006.
- Mikosz J., *Narodziny prasy łódzkiej ze szczególnym uwzględnieniem „Dziennika Łódzkiego”*, „Roczniki Historii Prasy Polskiej” 2006, t. 9, nr 1(17), s. 119–131.
- Mlekodaj A., *Felieton w ujęciu tradycyjnym oraz w e-modyfikacjach* [w:] *Internetowe gatunki dziennikarskie*, red. W. Furman, K. Wolny-Zmorzyński, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2010.
- Muzeum Historyczne. Oddział Muzeum Okręgowego w Białymstoku. Życie kulturalne Białegostoku w latach 1919–1939*, Muzeum Okręgowe w Białymstoku, Białystok 1996–1997.
- Niczperowicz A., *Dziennikarstwo od kuchni*, Wydawnictwo eMPI², Poznań 2001.
- Palestrant bez praktyki*, „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 16 III 1884, nr 59, s. 1–2.
- Piechniczek T., *Kultura i religijność w życiu miejskiej społeczności lokalnej. Socjologiczne studium przypadku: Kłodnica w Rudzie Śląskiej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2015.
- Pisarek W., *Analiza zawartości prasy*, Ośrodek Badań Prasoznawczych, Kraków 1983.
- Puś W., *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2003.
- Sdvizkov D., *Epoka inteligencji. Historia porównawcza warstwy wykształconej w Europie*, Neriton, Warszawa 2011.
- Słownik terminów medialnych*, red. W. Pisarek, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2006.
- Teatr polski od 1863 roku do schyłku XIX wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982.
- Teatr polski w Łodzi*, „Dziennik Łódzki. Pismo przemysłowe, handlowe i literackie”, 6 I 1884, nr 1, s. 1–2.
- Walicki J., *Dziennik Łódzki: nasze 115-lecie*, Oficyna Bibliofilów, Łódź 1999.
- Wojtak M., *Gatunki prasowe*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2004.